

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.
Ефективна економіка. 2023. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.2.32>

УДК 338.43:355

А. В. Мовчанюк,

*к. е. н. доцент, доцент кафедри менеджменту,
Уманський національний університет садівництва
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1536-3408>*

М. І. Дяченко,

*к. с.-г. н., доцент, доцент кафедри менеджменту,
Уманський національний університет садівництва
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4997-5020>*

АГРАРНИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

A. Movchaniuk,

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Uman National University of Horticulture

M. Diachenko,

PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Uman National University of Horticulture

AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті досліджується місце аграрного сектору України на світовому аграрному ринку. Проведено аналіз структури експорту сільськогосподарської продукції та можливості швидкої переорієнтації виробництва на іншу продукцію, фактори які вплинули на реструктуризацію посівів. Вказано на особливості сільськогосподарського виробництва та

стратегічне бачення майбутнього розвитку агросектору. Досліджено динаміку аграрного сектору України, визначено основні причини її негативної зміни, а також відзначено перспективи функціонування сільськогосподарського виробництва у післявоєнний період розвитку економіки країни. Відзначено проведення урядових заходів спрямованих на вирішення критичних питань пов'язаних із забезпеченням суб'єктів аграрного виробництва енергетичними, матеріальними ресурсами для здійснення сільськогосподарського виробництва. Окреслено напрями проведення державних програм підтримки агробізнесу. Визначено перспективні напрями щодо забезпечення стійкості функціонування аграрного сектору в умовах війни та в післявоєнний період.

The article explores the place of the agricultural sector of Ukraine in the world agricultural market. An analysis of the structure of the export of agricultural products and the possibility of rapid reorientation of production to other products, factors that influenced the restructuring of crops, was carried out. The peculiarities of agricultural production and the strategic vision of the future development of the agricultural sector are indicated. The dynamics of the agricultural sector of Ukraine were studied, the main reasons for its negative changes were determined, and the prospects for the functioning of agricultural production in the post-war period of the country's economic development were also noted. The implementation of government measures aimed at solving critical issues related to the provision of subjects of agricultural production with energy and material resources for the implementation of agricultural production was noted. The directions of the implementation of state programs to support agribusiness are outlined. Prospective directions for ensuring the stability of the functioning of the agrarian sector in the conditions of the war and in the post-war period have been determined.

The Ukrainian agro-industrial complex for a long time before the full-scale invasion of the Russian Federation occupied a leading position among exporters of

agricultural products on the world market. A full-scale war has become a real test for the country's farmers. The invasion caused the destruction of processes and logistics chains established over the years. Today, agribusiness is establishing logistics and cooperation with the foreign market, expanding its production in the central and western regions of the country. But the war continues, and every business, in particular an agrarian one, needs reliable tools that will simplify work in crisis conditions, help overcome risks and even protect land plots and the company in general from raiding and bankruptcy. It is important for the restoration of the agricultural sector to intensify innovation and investment activities, which will certainly contribute to accelerating development and increase of agro-industrial production in the post-war period.

Ключові слова: *аграрний сектор, економіка країни, продовольча безпека, втрати, війна.*

Keywords: *agricultural sector, economy of the country, food security, losses, war.*

Постановка проблеми. Український агропромисловий комплекс протягом тривалого часу до повномасштабного вторгнення РФ посідав провідні позиції серед експортерів сільськогосподарської продукції на світовому ринку. У 2021 році від загального експорту України 40% становила саме продукція аграрного сектору. Повномасштабна війна стала справжнім випробуванням для аграріїв країни. Вторгнення спричинило руйнування налагоджених роками процесів, логістичних ланцюгів.

Сьогодні агробізнес налагоджує логістику та співпрацю з іноземним ринком, розширює свої виробництва в центральних та західних регіонах країни. Але війна триває, і кожному бізнесу, зокрема аграрному, необхідно мати надійні інструменти, які спростять роботу в умовах кризи, допоможуть подолати ризики та навіть захистити земельні ділянки і компанію загалом від рейдерства та банкрутства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне дослідження аграрного сектору в умовах війни є предметом численних публікацій, серед них можна виділити роботи таких вчених та економістів, як В.Русака, М.Негрей, Д.Башлика, Т.Висоцького, О.Грибан, підприємців О.Грінчена, В.Волошена, К.Рожкова, О.Писарчука, Б.Ясків, М.Брянська, О.Потаєва та інші, що приділяють багато уваги такому ключовому питанню сучасності, як особливості функціонування аграрного сектору в умовах війни.

Поділяючи думку науковців, економістів, бізнесменів, спеціалістів аграрного сектору економіки вважаємо, що вирішення складних стратегічних завдань в аграрному секторі економіки країни в умовах війни є можливим завдяки реалізації комплексних заходів та програм у взаємодії уряду, вітчизняних аграріїв та іноземних партнерів. Для забезпечення продовольчої безпеки, як країни так і внесення вагомій частки до світової продовольчої безпеки аграрна галузь України має продовжувати динамічно розвиватись, підприємства забезпечуватись матеріально-технічними засобами, освоювати нові ринки збуту, нові ніші, змінювати напрями своєї господарської діяльності відповідно до попиту в надзвичайно складний період війни.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сутності роботи аграрного сектора України та його економічна значимість в умовах війни, з визначенням подальшого перспективного функціонування сільськогосподарського виробництва в структурі економіки країни.

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття Україна відігравала значну роль на світовому аграрному ринку. У 2019-2021 роках український агробізнес забезпечував 10% світового експорту пшениці, по 15% експорту ячменю та кукурудзи, до 50% експорту соняшникової олії. Експортоване українське зерно було спроможне нагодувати понад 400 мільйонів людей в світі. На внутрішньо державному рівні сільське господарство України, враховуючи суміжні галузі, харчову та переробну, забезпечувало в межах 20% ВВП і понад 40% загальних доходів від експорту аграрної продукції.

Військова агресія РФ проти України суттєво вплинула, як на внутрішню продовольчу безпеку нашої держави так і посилила ризики забезпечення глобальної продовольчої безпеки. Воєнні дії РФ з 24 лютого 2022 року унеможливили функціонування морських портів України, через які до початку війни здійснювалося близько 90% експорту сільськогосподарської продукції. Блокований експорт, значне подорожчання паливо-мастильних та енергетичних ресурсів, відсутність обігових коштів у сільськогосподарських товаровиробників стали критичними факторами в період весняної посівної компанії 2022 року.

Протягом березня-травня 2022 року уряд, бізнес і міжнародні партнери намагалися оперативнo вирішувати проблеми, які постали перед аграріями. Для забезпечення посівної компанії у 2022 році Кабінет Міністрів України прийняв 12 березня 2022 року постанову № 274 [4], якою вводились зміни до порядків надання фінансової державної підтримки суб'єктам малого та середнього підприємництва та визначались державні гарантії на портфельній основі для забезпечення часткового виконання боргових зобов'язань за кредитами, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам. Прийняття даної постанови дозволило протягом березня – квітня 2022 року аграріям отримати банківські кредити для проведення посівної компанії на загальну суму 14,9 млрд грн.

Питання нестачі та високої вартості пального для проведення посівної компанії 2022 року було врегульовано прийняттям у березні закону, яким передбачено нульову ставку акцизного податку та зниження розміру ПДВ на пальне до 7%, що стримало ріст вартості імпортованих паливних ресурсів. Крім того, важливим аспектом для аграріїв стало прийняття урядового рішення щодо використання сільськогосподарської техніки на період воєнного стану без її реєстрації з проведенням такої реєстрації/перереєстрації протягом 90 днів після скасування воєнного стану в країні.

Зазначенні оперативні урядові рішення, безумовно, позитивно вплинули на проведення посівної компанії аграріями України, проте робота

для забезпечення функціонування сільськогосподарського сектору економіки має залишатися системною та систематичною.

Поділяємо думку В.Русана (Центр економічних і соціальних досліджень НІСД), який відмічає, що чинна модель розвитку аграрного сектору виявилась надзвичайно вразливою. Заснована на ефектах масштабу, сировинному характері та деформованій структурі сільськогосподарського виробництва, де великі агроформування переважно спеціалізуються на веденні рослинницької галузі, вирощуючи дві-три високорентабельні й швидкоокупні сільськогосподарські культури, а малі та середні підприємства, фермерські господарства займаються роздрібленим виробництвом, зайняті на виробництві трудомісткої та тривалоокупної продукції галузі тваринництва, вирощуванні плодоовочевих та ягідних культур, з часу повномасштабного воєнного вторгнення РФ у лютому 2022 року, виявилась хиткою та в значній частині незахищеною від кризового падіння [6].

Основними точками вразливості для аграрного сектора під час воєнної агресії за дослідженнями В.Русана стали наступні фактори:

- неможливість проведення польових робіт у зоні конфлікту;
- блокування експорту сільськогосподарської продукції морськими каналами, що впливає на дохідність вітчизняних сільгоспвиробників, знижує експортні надходження, спричиняє світову продовольчу інфляцію;
- руйнування інфраструктури виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування;
- погіршення забезпечення сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними засобами;
- проблеми забезпечення продовольством населення в окупації та в місцях ведення бойових дій [6].

За інформацією Міністерства аграрної політики та продовольства України через ведення бойових дій посівні площі під урожай 2022 року в зоні воєнних дій було зменшено на 3,5 млн. га [1].

Крім того, слід врахувати, що аграрний сектор цілковито залежить від біологічних процесів росту й розвитку рослин і тварин, тому в сільськогосподарському виробництві неможливо провести швидку переорієнтацію виробництва на іншу продукцію. Якщо в галузі рослинництва із понесенням додаткових виробничих витрат можливо провести певну кореляцію посівних площ, змінюючи посіви озимої групи на ярі культури, то втрати галузі тваринництва не можливо відновити у воєнний період (втрата тварин, руйнування тваринницьких приміщень, незабезпеченість кормовою базою, енергоресурсами вимагають великих фінансових ресурсів, яких на сьогодні ні аграрії, ні державна підтримка не можуть забезпечити).

Структура посівів ярих сільськогосподарських угідь під урожай 2022 року зазнала певних змін, а саме: якщо у 2021 році посіви ярої пшениці займали 192 тис.га, то у 2022 році майже 200 тис.га, посіви кукурудзи зменшились у 2022 році на 1214 тис.га і склали 4286 тис.га., площі посівів соняшник скоротились на 1809,7 тис.га проти 2021 року і склали 4848 тис.га.

За звітними оперативними даними III кварталу 2022 року посівні площі в Україні під ярими культурами було зменшено на 20% порівняно з 2021 роком. За прогнозами WASDE USDA виробництво пшениці складатиме 19,5 млн тонн; 37,5 млн тонн Coarse grains (кукурудза, ячмінь, сорго, овес, жито, просо і змішане зерно); 30 млн тонн кукурудзи.

За прогнозами Міжнародної зернової ради (IGC) в Україні виробництво зернових становитиме на рівні 53,5 млн тонн [2].

Разом з тим Українська зернова асоціація (УЗА) [3] спрогнозувала виробництво зернових та олійних культур у 2022 році на рівні 64,5 млн тонн.

За повідомленням першого заступника міністра аграрної політики та продовольства України Т.Висоцького на реструктуризацію посівів вплинули такі фактори: собівартість витрат на гектар, можливості реалізації продукції для внутрішніх потреб, показники врожайності продукції з гектара та її вартості за тонну. Останній пункт важливий з огляду на ускладнену експортну логістику: аграрії надавали перевагу тим культурам, які

демонстрували вищу вартість за тону, насамперед йдеться про олійні культури [1].

За попередніми розрахунками в наслідок повномасштабної війни рф проти України, прямі збитки аграрного сектору України сягнули 6,6 млрд дол. США, що складає в межах 23% вартості активів сільського господарства України, це руйнування виробничих приміщень, пошкодження, знищення техніки, обладнання, посівів, загибель сільськогосподарських тварин, тощо. Окрім пошкоджень, аграрії несуть непрямі втрати, які обраховуються недоотриманим доходом у зв'язку із зменшення кількості виробленої продукції, зменшенням ціни на власну продукцію та додаткові витрати, які виробники змушені нести через війну.

Центр досліджень продовольства та землекористування KSE Institute спільно з Міністерством агроном політики та продовольства України в аналізі «Огляд непрямих втрат від війни в сільському господарстві України» вказує, що непрямі втрати в сільському господарстві України через військове вторгнення рф за 9 місяців 2022 року склали 34,25 млрд дол. США. Цей показник враховує недоотриманий дохід від зменшення кількості виробленої продукції та зменшення внутрішніх цін, а також додаткові витрати, які виробники змушені нести через війну [7].

При обрахуванні втрат галузі рослинництва суттєвим показником виступало значене зниження врожайності сільськогосподарських культур із-за неможливості аграріями проводити комплекс польових робіт з дотриманням строків посіву, догляду за ними, внесення належної кількості мінеральних добрив, забезпечення належного захисту рослин, тощо. Зниження середньої урожайності основних продовольчих та експортно-орієнтованих культур у 2022 році оцінюється: пшениці на 33,3%, ячменю на 38,8%, кукурудзи на 18,3%, соняшника на 30,9%. Загальні непрямі втрати від зменшення обсягів виробництва в рослинництві оцінюється у 11,2 млрд дол. США. Додатково втрати через скорочення (знищення) багаторічних культур (садів, ягідників) складає 322 млн дол. США.

Втрати через зниження виробництва озимих культур у 2023 році, за рахунок зменшення площ, урожайності, падіння цін на внутрішньому ринку, складають 3 млрд дол. США. Втрати в галузі тваринництва через зменшення поголів'я тварин, зниження продуктивності худоби – 348,7 млн дол. США [7].

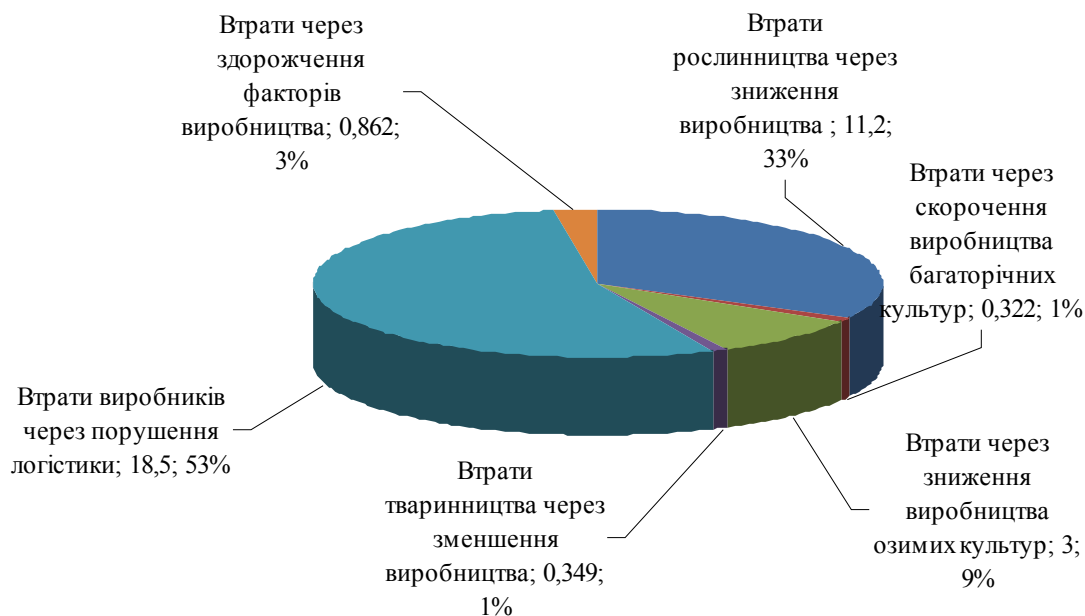

Рис. 1. Структура непрямих витрат аграрного сектора України через військове вторгнення рф за 9 місяців 2022 року (млрд дол. США).

Джерело: Сформовано авторами за даними [7].

Порушення експортних каналів через блокаду морських портів змусило експортерів вибудовувати альтернативні логістичні канали, яким стали річкові порти, залізничний та вантажний транспорт. Проте, низька фізична потужність даного логістичного ланцюга суттєво скоротила попит на експорт української сільськогосподарської продукції, при цьому транспортні послуги за доставку продукції зросли в 5-6 раз. Скорочення попиту та суттєве зростання вартості транспортування привело до середньозваженого скорочення цін на експортно-орієнтовані культури на 33,7%, а перенасичення пропозицій на внутрішньому ринку вплинуло на зниження внутрішніх цін на зернові та олійні культури майже на 61%. Таким чином, сформована цінова політика призводить до втрат дохідної частини українських аграріїв до 18,5 млрд дол. США.

Зважаючи на вказані особливості сільськогосподарського виробництва, а також неможливість прогнозування перебігу війни треба вибудовувати стратегічне бачення майбутнього розвитку сільського господарства.

Як і у 2022 році, так і на 2023 рік уряд продовжив дію державної програми «Доступні кредити 5-7-9», що є дієвою підтримкою для аграріїв. В рамках державної підтримки у період дії воєнного стану та протягом місяця після його завершення / скасування, сільськогосподарські товаровиробники можуть отримати кредит 0% у розмірі до 60 млн грн строком до 6 місяців на впровадження сільськогосподарської діяльності (придбання техніки, палива, насіння, добрив, тощо).

Державою також передбачено додаткову фінансову підтримку малого та середнього агробізнесу у вигляді компенсації відсоткової ставки за кредитами до 50 млн грн. уряд також установив максимальний розмір державної гарантії за портфельними кредитами до 80%.

Динаміка показників зовнішньої торгівлі України в 2023 році формуватиметься у напрямку поступового поновлення втрат, понесених в аграрному секторі у 2022 році. Заплановано, що українські аграрії отримають від ЄС 15,5 млн дол. США. Дана програма інвестиційної підтримки буде впроваджена через Державний Аграрний реєстр країни. Дана допомога фінансується ЄС і реалізується продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН «FAO» [8].

Україна має всі необхідні складові для подальшого нарощування і використання потенціалу зростання агробізнесу. Йдеться, перш за все, не тільки про збільшення експорту сировини, але і готової продукції, а також про використання передових технологій вирощування і збирання врожаю, поліпшення логістичної складової, яка повинна допомагати мінімізувати втрати на кожному етапі і кожному процесі.

Разом з тим, Міністерство аграрної політики та продовольства України планує посилити аграрний сектор за підтримки ПРООН. Дані структури співпрацюватимуть над зміцненням низько вуглецевого сільського

господарства, розширенням доступу до зеленого фінансування для аграріїв України, поширення цифрових інструментів, впровадження екологічних, соціальних і управлінських принципів (ESC).

Заступник міністра аграрної політики та продовольства України з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації Д.Башлик зазначив, що розширене партнерство з ПРООН допоможе відновити агросектор України від наслідків війни. «До війни ми були одними з найбільших експортерів пшениці, кукурудзи та олії. Після того як росія розпочала повномасштабну війну світ зрозумів, що без України продовольча безпека порушена. Багато країн опинилися у важкому становищі: в деяких ми спостерігаємо високу інфляцію, та гірше, що мільйони людей опинилися на межі голоду» – підкреслив Д.Башлик [1].

Серед пріоритетних напрямів роботи Мінагрополітики є запровадження державних програм підтримки, застосування агровиробниками сучасних систем, оперативне вирішення питань розвитку малого та середнього агробізнесу.

Міністерством аграрної політики та продовольства України у 2022 році було розроблено програми безповоротних грантів для аграріїв, які затверджені урядом постановою № 738 від 21 червня 2022 року «Деякі питання надання грантів бізнесу» [5]. Реалізація даної програми спрямовується на стимулювання підприємницької діяльності та створення нових робочих місць в рамках економіки воєнного часу. Грантові програми направленні на підтримку малого бізнесу, а саме:

- започаткування першої власної справи, або розвиток вже існуючого підприємства (розмір мікрогранту до 250 тис грн.)
- створення або розвиток садівництва, ягідництва та виноградарства площею від 1 до 25 гектарів (гранти надаються за умови співфінансування з отримувачем у співвідношенні не більше 70 відсотків вартості проекту висадки насаджень).

- створення або розвиток тепличного господарства (будівництво модульної теплиці орієнтовною площею в межах 2 га, грантові кошти в межах 70-50% вартості проекту, але не більше 5 млн грн.).

Висновки. Загарбницька війна росії проти України спричинила до того, що український агробізнес, який впродовж багатьох років був світовим лідером за експортом сільськогосподарської продукції, на сьогодні змушений вибудовувати адаптивну систему функціонування аграрної галузі в умовах війни та пов'язаних з нею ризиків. Втрата Україною аграрного експортного потенціалу може негативно відобразитись на вітчизняній економіці загалом, власній продовольчій безпеці та посилити ризики забезпечення глобальної продовольчої безпеки. Воєнні дії несуть людські втрати, руйнування виробничої системи, екологічну загрозу.

Саме тому, у найближчій перспективі усі стейкхолдери: уряд, місцеві органи влади, бізнес, громадяни, світова спільнота, мають об'єднати зусилля спрямовані на забезпечення стійкості функціонування українського аграрного сектора. Всі заходи мають спрямовуватись на:

- максимальне залучення прямих і непрямих фінансових ресурсів для підтримки господарської діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва, збереження ними найманих працівників, недопущення банкрутства господарств;

- забезпечення комплексів польових робіт по вирощуванню врожаю сільськогосподарських культур;

- досягнення стійкості продовольчих систем громад шляхом стимулювання розвитку особистих селянських господарств з метою створення умов для самозабезпечення населення продуктами харчування (прикладом може слугувати реалізований в Черкаській області у 2022 році всеукраїнський проект "Сади Перемоги" в рамках якого залучалися землі громадян для збільшення площ під вирощування овочевих культур, насінній матеріал надавався селянам безкоштовно);

- перегляд формування структури посівних площ сільськогосподарських культур в напрямі її збалансування згідно з пріоритетами задоволення потреб внутрішнього ринку важливими соціальними харчовими продуктами, потреб тваринництва й поглибленого перероблення;

- поступове відновлення технічних можливостей експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування;

- розроблення урядової стратегії розвитку агросектора на конкурентних перевагах з розширенням багатокладності, збалансування структури виробництва, широкого впровадження інновацій, тощо.

В підсумку зазначимо, що український аграрний сектор і в подальшому має залишатись «локомотивом» економіки держави, продовольчою опорою країни, лідером у світовому продовольчому забезпечення.

Література

1. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/> (дата звернення 06.02.2023).

2. Офіційний сайт Міжнародної зернової ради URL: <http://www.igc.int/en/default.aspx> (дата звернення 06.02.2023).

3. Офіційний сайт Української зернової асоціації. URL: <https://uga.ua/> (дата звернення 06.02.2023).

4. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 та від 14 липня 2021 р. № 723 : постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2022 р. № 274. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 06.02.2023).

5. Деякі питання надання грантів бізнесу : постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 06.02.2023).

6. Русан В. М. Особливості функціонування аграрного сектору економіки в умовах війни. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022->

07/rusan.pdf (дата звернення 04.02.2023).

7. Центр досліджень продовольства та землекористування KSE Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. URL: https://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Damages_report_issue1_ua-1.pdf (дата звернення 04.02.2023).

8. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO): веб-сайт. 2023. URL: <https://www.fao.org/home/en>. (дата звернення 06.02.2023).

References

1. The official site of Ministry of agrarian policy and food of Ukraine (2023), available at: <https://minagro.gov.ua/> (Accessed 06.02.2023).

2. The official site of International Grains Council (2023), available at: <http://www.igc.int/en/default.aspx> (Accessed 06.02.2023).

3. The official site of Ukrainian Grain Association (2023), available at: <https://uga.ua/> (Accessed 06.02.2023).

4. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022), Resolution “On Amendments to Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 28 of January 24, 2020 and No. 723 of July 14, 2021”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2022-%D0%BF#Text> (Accessed 06.02.2023).

5. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022), Resolution “Some issues of granting business grants”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text> (Accessed 06.02.2023).

6. Rusan, V.M. (2022), “Peculiarities of the functioning of the agrarian sector of the economy in the conditions of war”, available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/osoblyvosti-funktsionuvannya-ahrarnoho-sektora-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh> (Accessed 04.02.2023).

7. KSE Center of food and land use research (2022), “Review of war damage in the agriculture of Ukraine”, available at: <http://adm.dp.ua/OBLADM/obldp.nsf/archive/3E8?opendocument> (Accessed 04.02.2023).

8. The official site of Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) (2023), available at: <https://minagro.gov.ua/> (Accessed 06.02.2023).

Стаття надійшла до редакції 09.02.2023 р.